

Urko Apaolaza Avila

1936ko GERRA HERNANIN

Hernaniko herria ez zen salbuespena izan; bertan ere nabaritu ziren gerraren ondorioak. Tiro hotsak, bonbardaketak, atxilotuak, erreketak eta hildakoak ugari izan ziren, ugari bezain gogor eta jasangaitz. Gurean, gerrak ez zuen ibilbide luzerik egin, hilabete gutxian guztia erabakita gelditu zen; baina 1936ko uda hura ahaztu ez duen aitona-amonik badago oraindik; hilabete horietan pasatutako beldurra ezin kendurik egon ziren urte askoan. Gaur egun, ordea, gauzak beste modu batera ikusten dira, patxadatsuago, hotzago, eta gertaera horien kontakizun zuzenagoa egin daiteke, horrenbestez.

1936ko Gerra Zibila da XX. mendean izandako gertakizunetatik sakonen ikertu denetakoa; gai honek interes nabarmena sortzen die historialariei, eta interes horren ondorioa da liburutegi eta hemerroteketan aurki dezakegun bibliografia zabala. Baina Gerra Zibilari buruzko ikerketak egiterakoan, funtsezko muga edo oztopo batekin topo egiten dugu gehiengotik: idatzizko dokumentazioa oso urria dela, galtzaileen aldekoa, behintzat; horregatik, orain urte gutxi arte han eta hemen azaldutako dokumentazio idatzian oinarrituriko ikerketak egin badira ere, informazio hori ahozko iturriekin osatzea da gaur egungo metodorik berritzaile eta eraginkorrena¹. Artikulu honetan beraz, bibliografiaren gain, ahozko iturrietatik jasotako informazioa erabiliko dugu.

Gerra Zibilaren aurrekariak.

II. Errepublika

1931ko apirilaren 12an, Berenguer-en gobernu espainiarrak hauteskundeak egin zituen; monarkikoak irten ziren irabazle - 18.401 zinegotzi, eta errepublikar eta sozialistek 2.5922 -, baina errepublikar eta sozialisten koalizioak probintzietako ia hiriburu guztietan irabazi zuen; horrek monarkiaren-tzako erabateko porrota esan nahi zuen, eta, horrenbestez, apirilaren 14an Eibarren errepublika aldarrikatu zenean, Alfontso XIII.a erregeak Espainiatik alde egitea erabaki zuen.

XX. mende hasieran gertatu ziren gizarte aldaketak izan ziren errepublikar eta ezker-tiarren gorakadaren eragile; hain zuzen ere, industrializazio prozesuak eta nazioarteko gertaerek -Errusiako iraultza, Berlingo Komuna...- zerikusi handia izan zuten ideia berri haien indartzean. XX. mendeak aurrera egin ahala, ezkertiarren ideiak gogortuz joan ziren, baina ideia horiek kontra iharduki zituzten tradizionalista eta monarkikoek ere

beraien posturak gogortu zituzten, are gehiago 1931n Errepublika aldarrikatu zelarik.

Euskal Herrian elkarren kontrako bi alderdi horien arteko gorabeherak ere nabarmenak ziren, baina monarkiko eta errepublikazaleen, edo ezkertiar eta eskuindarren, arteko liskarrei, abertzale eta espainiarren arteko liskarrak ere gehitu behar zaizkie. Abertzaletasunak, sozialismoaren antzera, gorantz egin zuen, azken hamarkadetako aldaketa politiko eta sozialek eraginda -foruen galera, immigrazioa...-, eta 1933ko hauteskundeak irabazi zituen, EAJren eskutik.

1936ko otsaileko hauteskundeetan, ezkerreko alderdiek osaturiko koalizio bat sortu zen, "Frente Popular". Koalizio horrek 1933tik gobernuan egondako eskuindarrak garaitu zituen -Euskal Herrian berriro ere EAJ irten zen garaile-, eta, hortik aurrera, egoera gero eta jasangaitzagoa bihurtu zen. Batetik, langileek beraien aldarrikapen eta protestak areagotu zituzten; eta eskuindar espainiarrak, bestetik, hauteskunde bidez lortu ezin izan zuten

Botoa emateko Biterin sortu ziren ilarak 1933ko hauteskundeetan .

boterea eta kontrola bide militarretik lortzeko prest agertu ziren. Nafarroa, Araba eta Gipuzkoako zenbait nekazari lurraldetan tradizio karlistak sendotzen ziren; Nafarroan, adibidez, erreketek gerrarako antolatzen ari ziren, armak bildu eta desfileak eginez³. 1936ko udaberrian zerbait bazetorrela sumatzen zuen jende asko zegoen jadanik, baina beste asko ezustean harrapatu zituen gerrak.

Jose Aranbururen hiletaren irudiak.

(Argazkiak: Aranzadi Zientzi Elkartea - Jesus Elozegi Fondoa)

Hernaniri dagokionez, herri industrializatua zenez gero, ezkertiarrek eta errepublikazaleek indar handia izan zuten. 1934ko urrian, Espainia osoan saiakera iraultzaile bat egin zen; Asturiasen jarraipen handia izan zuen, eta Euskal Herrian Nerbioiko Ezkerraldea, Eibar eta Arrasate izan ziren iraultza puntu garrantzitsuenak. Baina guzti horiei jarraituz, Hernanin ere izan zen kalera irten zen iraultzailerik, eta UGTa afiliaturiko 40 bat gazte atxilotu zituzten tiroketa batzuk zirela-eta⁴. Hernanin ez zegoen tradizionalista eta karlista askorik; bai, ordea, abertzale eta sozialista ugari. Abertzale eta sozialisten artean tentsio nabarmena izaten zen, batez ere hauteskunde garaian eta Elizarekiko jarreran, abertzale-katolikoak beldur baitziren ezkertiarrek elizak erreko ote zituzten, beste leku batzuetan gertatu bezala. 1936ko hauteskundeetan, Fronte Popularra garaile irten zen Hernanin, baina EAJk, tradizionalisten botoei esker, Udalean jarraitzea lortu zuen. Urte bereko San Jose egunean, komunista batek Jose Aranburu Lasa abertzale gaztea hil zuen, eta hilketa horrek herrian eragin handia izan zuen.

Hilabete batzuk geroago oster, uztailaren 18an, gerra hasi zen Espainian eta Euskal Herrian.

Gerraren bilakaera Euskal Herrian

Uztailaren 13an anarkista batek Jose Calvo Sotelo eskuindarra hil izana estatu kolpea gertu zegoen seinale izan zen militar askorentzat; horien artean Franco eta Mola jeneralak zeuden. Francok Marokoko goarnizioaren babesa zuen; Molak, berriz, Nafarroatik antolatzen zuten altxamendua. Beren asmoa zen boterea segituan eskuratzea; baina, jakina denez, altxamenduak ez zuen nahi adinako sostengurik izan, eta Espainiako lurralde asko Errepublikaren aldean geratu ziren -horien artean Madril-. Ondorioz, bi alderdien arteko gerra hasi zen, eta hilabeteek aurrera egin ahala gogortuz joan zen. Francok Madrileraino iristea lortu zuen; baina, 1936ko neguan, ezin izan zuen hiri horretan sartu, eta tropa faxistek, Molaren gidaritzapean, "iparraldeko" kanpainari ekin zioten 1937ko udaberritik aurrera.

Euskal Herriko egoera benetan berezia zen: Nafarroa eta Araba altxatuen esku geratu ziren, eta Gipuzkoa eta Bizkaia, berriz, EAJ duda-mudatan ibili zen arren, Errepublikaren alde jarri ziren, azkenik. Altxatuen lehenengo helburua Gipuzkoa eskuratzea izan zen; horretarako, Donostiako Loiolan zegoen goarnizioaz gain, nafar erreketek zutabe ugari zituzten. Loiolako soldaduak ez ziren garaiz altxatu, ordea, egun batzuen ostean baizik; Donostiako ezkertiarrek defentsa sendoa antolatu zuten ordurako, eta goarnizioak errenditu egin behar izan zuen. Donostiako porrota gertatze-ar zela, Molak makina bat erreketek zutabe bidali zituen Nafarroatik Gipuzkoara bidean. Aiako Harrietan gipuzkoar miliziek fronte bat osatu eta nafarrak geldiarazi zituzten; baina

Ataundik barrena zetorren beste zutabe batek igarotzea lortu zuen, eta, Beasain eskuratuta, Oria ibarrean zehar erresistentzia handiegirik gabe jarraitu zuen. Tolosa ere altxatuen mende geratu zen abuztuaren 10erako. Irun irailaren hasieran erori zen, eta Donostia Hernani baino egun bat geroago, irailaren 13an. Fronteak Bizkaia aldera egin zuen; Deba ibaiaren arroan gelditua egin zuen, eta bertan iraun zuen 1937ko udaberrian Molak Bilbo hiria eskuratzeko kanpaina hasi zuen arte⁵.

1936ko uda Hernanin

Beste leku askotan bezala, gerra hasi zela segituan jakin zuten hernaniarrek, egunkari eta irratien bidez, eta ahotik ahora zabaldu zen berria. Donostia Hernanitik hain gertu egonik, han gertatu ziren hasierako borrokaldiek -Loiolako soldadu eta errepublikarren artekoek- oihartzun handia izan zuten Hernanin ere, eta Loiolako setioan hernaniar ezkertiar ugari parte hartu zuen -abertzaleek, hasieran, ez zuten parte hartu-. Loiolako kuartela erori artean Hernanin ez zen egunkari eta garraiorik izan, gainera taberna eta denda ugari itxita egon ziren; baina uztail bukaeran gauzak bere onera etorri ziren berriro ere.

Donostiako borrokaldietan ezkertiarren parte hartzea oso handia izan zen, gehienak CNT eta UGTko kideak ziren⁶; abertzaleek, berriz, aurreko urteetan izandako liskarren ondorioz, ezkertiarren ondoan borrokatzeko mesfidantza handia zuten. Loiolako kuartela errenditu eta gero, Donostiako Defentsa Batzordea osatu zen, eta horren gerizpean Defentsa Batzordeak sortu ziren hainbat herrian, Hernanin esaterako. Dirudienez, herrietan osaturiko Batzordeak ez ziren oso eraginkorrak, presaka antolatu baitzituzten. Hernanin ere horrelako zerbeit gertatu zen: antolamendu eskaseko "komisariotzak" osatu ziren, eta armak ahal zuten lekuetatik

lortzen zituzten, Guardia Zibilaria kenduz edo eskopeta zaharrak erabiliz.

Dena den, herri inguruan guardiak antolatu ziren, Tellerigainen eta San Joan elizaren kanpandorrean. Ezkertiarrek fusilak eskutan zituztela guardiak egiten ziharduten, eta, abertzaleek, berriz, eskuindar jendea babesteko ardura hartu zuten. Hernanin ideia karlistak zituzten zenbait pertsona ezagun atxilotu zituzten, horien artean Pablo Morencos, ehun lan-tegi baten jabea. Morencosek, atxilotzera joan zitzaizkionean, eskopeta batekin tiro eginez erantzun zien Fronte Popularreko kideei, baina azkenean atxilotu egin zuten⁷. Atxiloturiko guztiak, Udaletxeko arkupe txikian zegoen presondegian eduki zituzten lehenik; gero, Santa Barbara Elkartearen atzealdean dagoen Birebendarren etxera eramane zituzten; eta, azkenik, Agustindarren Komentura, bertan baitzeukaten EAJko kideek beraien kuartela ezarrita. Azkenean, Francoren tropak sartzearekin batera, Azpeitiraino eramane zituzten, baina han libre utzi zituzten⁸. Abertzaleek, eskuindarren etxeak ez ezik, komentu eta elizak ere babestu zituzten, ezkertiarrek haien kontra ezer egin ez zezaten.

1936ko abuztuak aurrera egin ahala frontea gero eta gertuago ikusten zen. Esan bezala, abuztuaren 10ean frontea Tolosan zen; herri hori esku-ratu ondoren, hurrengo helburua Andoaingo herria izan zuten Franco-ren tropek, eta abuztuaren 16rako Andoaingo tiro eta kanoikaden hot-sak entzuten ziren Hernanitik. Urdu-ritasuna gero eta nabariagoa zen, batez ere Andoain faxisten esku erori eta Buruntzako borrokaldia hasi zelarik. Onddi mendiaren inguruan ere gertatu zen erreketeen erasorik, baina Hernanitik joandako 60 bat errepublikarrek erreketetaldia geldiarazi zuten. Andoainen

atzetik defentsa lerro sendo bat osatu zuten errepublikaren aldekoek: Belkoain, Buruntza, Santa Barbara eta Santiagomendiren gainetan bateriak jarri eta lubakiak egin zituzten. Santa Barbaran, Loiolako kuarteletatik lapurturiko zenbait bateria ipini zituzten, eta Asturias aldetik etorritako meatzari miliziar talde bat Andoainen zegoen zutabe frankista bertatik bonbardatu nahirik zebilen, etsaiak Buruntzako gainetik eraso ez zezan. Dena den, Buruntzan gotorturik zeuden soldaduek handik egun batzuetara bertatik alde egin behar izan zuten, eta mendi hori altxatuen esku geratu zen abuztuaren bukaeran⁹.

Andoain frankisten menpe geratu eta Hernani erori arte, bi herri horiek zenbait bonbardaketa jasan behar izan zituzten, batez ere Santa Barbarako bateriei kontra egiteko etorri ziren Savoia 81 hegazkinenak. Bonba batzuek Hernaniko kaskoan jo zuten bete-betean: Kardaberaz kaleko Prontxonia zeritzon etxean -Plaza Nagusitik gertu- pertsona bat hil zen; Ezkiaga pasealekuan ere bonba batek jo eta bertako ezki ugari hondatu zituen; gainera, Goiz Eguzkiko Gingo Biloba zuhaitz handia ere kaltetu zuen bonba batek -gero porlanaren bitartez sendatu zuten-. EAJk Agustindarren komen-

Errepublikar talde bat Santa Barbaran

tuan ikurrin handi bat jarri zuen; bonbak botatzen zituzten hegazkinen helburu bihurtu zen horrela, eta bonba pare batek inguru horretan jo zuten¹⁰.

Hasieran, herritarrek ez ziren ohartu obus eta bonbek egin zezaketen kalteaz, baina, lehenengo bonben txikizioak ikusirik, gotorlekuak eraikitzeari ekin zioten, etxe sendo eta berrien sotoetan edo lur azpiko tuneletan -Lizeaga auzoan, adibidez-. Hegazkinak hurbiltzen zirenean, lantegietako sirenak jotzen zituzten herritarrek ohartarazteko; gainera, kanpandorrean guardia egiten aritzen ziren boluntarioek ere kanpaiak jotzen zituzten, jendea babeslekuetara joan zedin.

Buruntzaldean bonbardaketa eta borroka gogorrek gertatzen ari ziren bitartean, Bidasoa aldean erreketek nafarrak Irun menderatzeko ahaleginetan zebiltzan, jendeak mugaz bestaldera ihes egin ez zezan. Irun gogor zigortu zuten borrokaldi haietan, bonbardaketa ugari jasan eta gero, ustez, anarkista talde batek bertako gune historikoari su eman baitzion. Irun erreketeen esku erortzeaz zela jakin zenean, hernaniar askok ihes egitea erabaki zuten: batzuk Pasaia edo Donostiako portuetara joan ziren, Frantzia edo Bilbora eramango zituen itsasontziren baten bila; beste batzuk Bizkairako bidea hartu zuten; eta izan zen Irungo muga zeharkatzen saiatu zenik ere.

1936ko irailean nahasmena erabatekoa zen Hernanin; errepublikarrek Santa Barbaran gotorlekua antolatzeaz gain, mendi horren magalean zenbait lubaki ipini zituzten herria defendatzeko, trenbideko habeak erabiliz. Buruntza frankisten esku gelditu eta gero, egun batzuetan geldialdia egon zen; baina 700 gizonez osaturiko zenbait galiziar konpainia falangista iritsi ziren, eta erasoak berriro hasi ziren. Irailaren 11 eta 12an, borrokaldi gogorren ondoren, Hernaniko inguru guztiak frankisten esku geratu ziren, Santa Barbara

izan ezik¹¹. Egun horietan, ezkertiarrek herriko zenbait eskuindarren etxeak erre zituzten, baita Don Juan Maria Larrea apaizarena ere -Ispizua kalean-; badirudi, norbaitek San Joan parrokiari su eman nahi izan ziola mezan zegoenean, baina sua itzaltzea lortu zuten. Gerra Zibilean oso ohikoak izan ziren horrelako jokabideak: herria etsaiaren eskuetan erortzeaz zela gehiegikeria asko egiten ziren. Tolosan esaterako, atxiloturik zeuden zenbait eskuindar preso hil zituzten. Hernanin ere izan zen hilketarik: irailaren 8an, ezezagun batzuek epaitegiko idazkaria eta bere emaztea hil zituzten¹². Baina esan beharra dago kasu horiek guztiak salbuespenak izan zirela eta orokorrean ordenari eustea lortu zela.

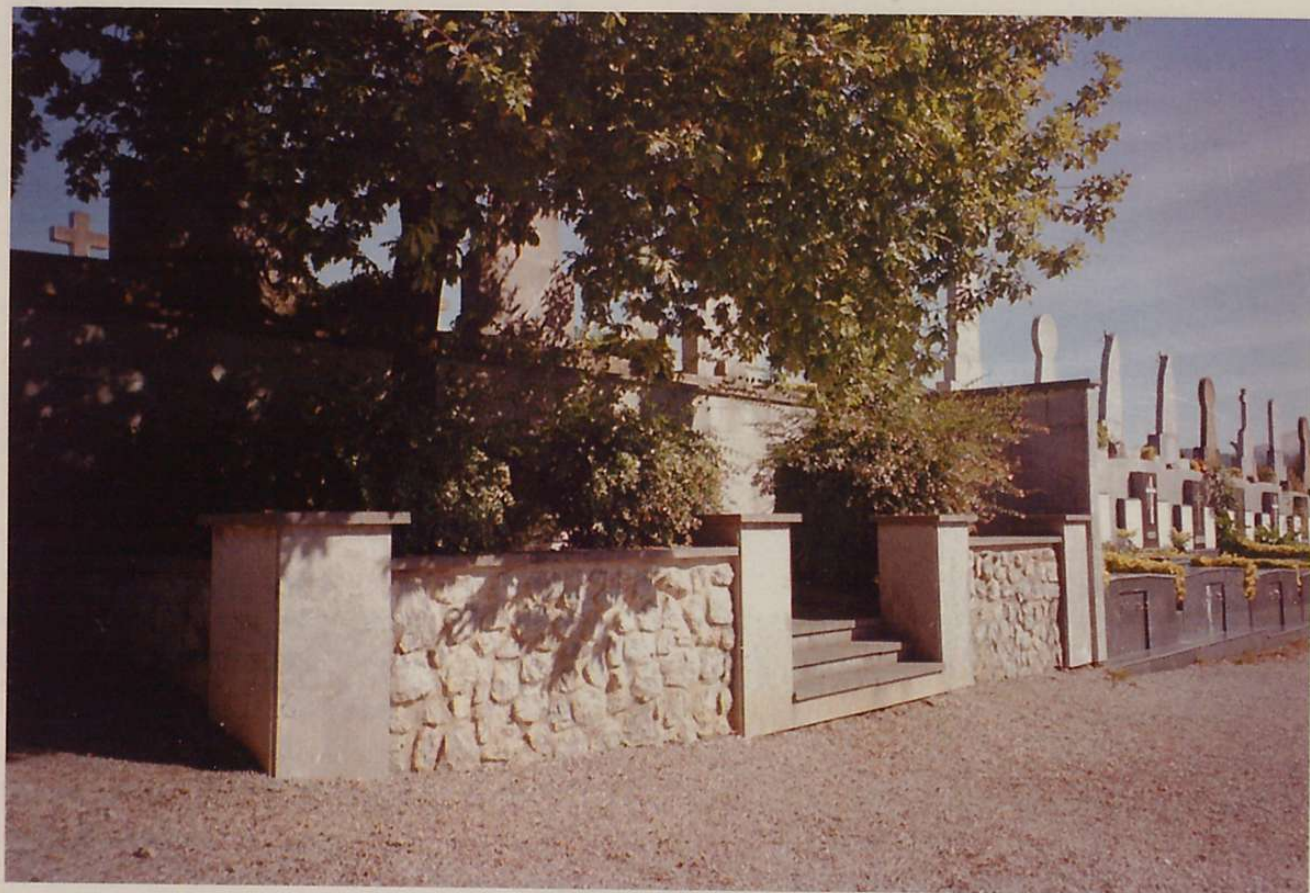
Altxatuak herrian: errepresioa, gosea...

Irailaren 12ko arratsean, azkeneko bonbardaketaren ondoren, galiziar falangistak Urnietako bidetik sartu ziren Hernanira, eta erreketek nafarrak, berriz, Portura ailegatu ziren Onddi menditik. Hernani eta Orereta etsaiaren esku zeudela, Santa Barbaran zeuden errepublikarrek bertako gotorlekua abandonatu zuten egun bat geroago, irailaren 13an, Donostia frankisten menpe erori zen egun berean. Faxistak herrira iritsi bezain laster, errepresioa eta gehiegikeriak nabarmenak izan ziren: irailaren erdialdetik hasi eta azaroa bitarte, 200 pertsona baino gehiago fusilatu zituzten, bai Galarreta inguruan eta baita hilerri ondoan ere. Gehienbat Ondarretako kartzelan preso zituzten errepublikarrak izan ziren; Hernaniraino isilpean ekarri eta gauean tiroz hiltzen zituzten, inolako epaiketarik egin gabe. Fusilatutako pertsona guzti horien artean baziren hernaniar batzuk, hogeit bat zehazki¹³.

Baina fusilatzeaz gain, bestelako zigorrak ere jasan behar izan zituzten herritarrek, batez ere emakumeek. Hilea moztu edo errizino-olioa edanarazi eta gero, kale-buelta egitera

Hernaniko hilerian fusilaturiko pertsonen oroigarri moduan dauden bi monumentuak

behartzen zituzten, beraien senarrak edo senideak ihes eginda zeudelako, errepublikaren alde gerra egitera edo erbestera. Udal erakunde guztiak eskuindar frankisten esku geratu ziren, umeei dotrina frankista erakusten hasi zitzaizkien eskolan eta eguneroko bizitza espainiartasunaren eta katolikotasunaren inguruan egitera behartu zituzten herritarrek, Francoren irudiak leku publikoetan ipiniz, himno falangistak entzunaraziz eta egun berezietan desfileak eginez. Egoera horrek Bilbo erori arte iraun zuen batez ere, 1937ko uda arte, baina hurrengo urteetan frankistek erregimen gogorra ezarri zuten¹⁴.

Gerraren ondorio garbietako bat janari falta izan zen. Banaketa-liburuxken bidez janariaren kontrola eduki nahi zen, baina estraperloan ibili beharra zegoen, banaketa-liburuxketan tokatzen zena oso gutxi baitzen; Hernanin, batez ere Goizueta inguruko ogia zen estraperloan ekartzen zena, baina baita mugaz haraindiko elikagai eta materialak ere -Florentino Goikoetxea benetan abila izan zen lantegi horretan-. Falangeak, "Gizarte Zerbitzu"aren ardura zuenez, jangela ezarri zuen Kale Nagusian, Oraienea etxearen pareko eraikinean, eta hara joaten ziren janari beharrez zeuden haurrak. Neurri horrez gain, ohikoak izan ziren "plater bakarraren eguna", "postrerik gabeko eguna" eta antzeko neurriak; horien bidez bere soldaduentzat¹⁵ jakiak lortu nahi omen zituen erregimen frankistak.

Hernaniarrak gerran eta erbesteran

Hernaniko inguruetan borrokaldiak irailean bukatu baziren ere, Euskal Herrian oraindik asko iraun zuten, Bilbo 1937an erori baitzen. Donostia erori eta segituan fronteak mende balderantz egin zuen, baina Bizkaiko mugetan finkatu zen. Dena den, Donostia erori baino lehenago, ezkerreko taldeek eta abertzaleek batailoiak osatu zituzten, lehenengoez Eiba-

rran eta bigarrenek Azpeitian. Ez ziren gutxi izan batailoi horietan izena eman zuten hernaniarrak, zerrenda luzea litzateke artikulua hone-tan ipintzeko, baina "Hernaniko miliziak", JSren miliziak, Euzko Gaztedi, "Herri miliziak", edo "Dragones" taldeetan sartu ziren, besteak beste; hain zuzen, azken batailoi horren erdia hernaniarrek osatzen zuten, eta Bilboko defentsan sutsuki parte hartu zuten. Baina hildako asko ere izan zen; guztira, bostehun hernaniar baino gehiagok hartu zuten parte errepublikaren aldeko gerran, soldadu gisara¹⁶. Gainera, izan zen tropa frankistak sartu eta erreketeeen zutabeetan edo falangistekin batera joan zenik, batzuk boluntario -oso gutxi-, beste batzuk beharturik¹⁷.

Uda osoan zehar ihes egin zuen jendeak herritik, batez ere gerra hotsak hurbilduz zihorazten heinean; Frantzia, Bizkaia eta Amerika izan ziren erbesteratuen helmuga. Erreketeek Nafarroan egin zituzten basakeriak zirela-eta alde egin zuten nagusiki, beldurraren beldurrez. Aste gutxiren buruan herrian oso jende gutxi gelditu zen; biztanle kopurua erdiraino jaitsi zen, gutxi gorabehera. Gerrak Bizkaia alderantz egin zuenean, hilabeteak pasa ahala, jendea itzultzen hasi zen eta orduan ohartu ziren haietako asko etxeak konfiskaturik zituztela; izan ere herri osoan konfiskazio eta lapurreta asko egin zituzten frankistek -baita Fronte Popularrekoek ere, lehenago-, eta etxea libratzeko hainbesteko bat ordaindu behar izaten zuten jabeek. Beste kasu askotan konfiskazioak betiko izan ziren; Guardia Zibilak Kardaberaz kalean zuen kuartela esaterako, ihes egindako hernaniar batena zen, eraikin egin berria, gainera¹⁸.

Gerra bukatzean, preso geratu ziren gudari edo miliziar hernaniarrek kartzelan edo langile batailoietan bukatu zuten; beste batzuek, berriz, heriotza aurkitu zuten bidean. Erregimen frankistak, preso bakoitzari buruzko txosten zehaztuak eskatzen zituen herri

bakoitzean eta txosten horien arabera erabakitzen zuten zer zigor ipini. Hernaniko agiritegian ehunka txosten daude, ez bakarrik miliziar edo soldaduenak, baita herrian geratu ziren emakume eta haurrenak ere¹⁹. Urte askoan kanpoan egon eta Hernanira itzultzen zirenak lanik gabe aurkitzen ziren asko eta asko, betiko lantegian ez zieten lanik eman nahi-eta.

Gerra gogorra izan zen, baina gerra ostea ez zen hobeia izan: lehenago errepublikar izandako asko alderdiz aldatu eta frankista bihurtu ziren; salaketak eta isilmandatuak behin eta berriz egiten ziren; eta mesfidantza nagusitu zen herritarrengan. Eguneroko bizitza, etxetik kanpora baino, etxe barrura bildu zen orduan, eta urte dezente behar izan ziren Hernanik gerra aurreko bizitasuna berreskuratzeko.

1. Azken urteetan ahozko iturria erabil duten lan ugari argitaratu dira, bai Espainian eta baita Euskal Herrian ere: FRASER, Ronald: "Recuérdalo tu y recuérdalo a otros: historia oral de la guerra civil española". Grijalbo Mondanoni. Barcelona, 1997. BULLON DE MENDOZA, Alfonso; DIEGO, Alvaro de: "Historias orales de la guerra civil". Ariel. Barcelona, 2002. UGARTE, Javier: "La nueva Covadonga insurgente". Biblioteca Nueva. Madril, 1998, 158-160 orr.
2. FUSI, Juan Pablo; PALAFOX, Jordi: "España: 1808-1996. El desafío de la modernidad". Espasa. Madril, 1997, 253 orr.
3. UGARTE, Javier: "La nueva Covadonga insurgente". Biblioteca Nueva. Madril, 1998, 158-160 orr.
4. BARRUSO, Pedro: "El Movimiento obrero en Guipúzcoa durante la II República". Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia, 1966, 343 orr. Ikusi ere: "Octubre de 34 en Euskadi". Ipse Cuadernos de Formación, 5 zbk., 1984, 55-59 orr.
5. BARRUSO, Pedro: "Verano y revolución. La guerra civil en Guipúzcoa (Julio-Setiembre de 1936)". Haranburu arg. 1996.
6. CHIAPUSO, Manuel: "Los anarquistas y la guerra en Euskadi: La comuna de San Sebastián". Donostia, 1977.
7. Hernaniko Udal Artxiboa, E-5-II-27/1
8. Ahozko iturria (Dobera Ikerketa Beka 2002: 2002-GIOA-01 eta 2002-JGZ-02 elkarrizketak)
9. LASA, Xabier: "Gerra Zibila andoaindarren begietatik". Manuel Larramendi Kultur Bazkuna. Andoain, 1994.
10. Ahozko iturriak (Dobera Ikerketa Beka 2002: 2002-FAA-01, 2002-BZA-01 eta 2002-MZA-01 elkarrizketak). Ikusi baita ere: "Frente Popular: Diario de la República" (1936ko abuztuaren 26-31 arteko egunak.). URGOITIA, J.A.: "Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en Euzkadi peninsular. Perdida de Guipúzcoa". Sendoa. Oiartzun, 2001, 1 alea, 438-439 orr.
11. EGAÑA, Iñaki (Zuz.): "1936: La Guerra civil en Euskal Herria. La guerra en Gipuzkoa". Aralar, IV liburukia, 158 orr.
12. AGUIRRE SORONDO, Antxon: "Hernani eta hernaniarrak". Kutxa Fundazioa. Donostia, 1998, 52 orr.
13. EGAÑA, Iñaki (Zuz.): 1936: "La Guerra civil en Euskal Herria. La guerra en Gipuzkoa". Aralar, IV liburukia. Ikerlan honetan, Iñaki Egañak zuzenduriko lan taldeak Euskal Herrian frankistek fusilatu zituzten milaka pertsonen izenak eta datuak bildu zituen, hauen artean Hernanin fusilaturikoenak.
14. Ahozko iturriak (Dobera Ikerketa Beka 2002: 2002-BZA-01, 2002-MOG-01, 2002-JGZ-01/02...)
15. Ahozko iturria (Dobera Ikerketa Beka 2002: 2002-MZA-02 elkarrizketa). Ikusi baita ere: Hernaniko Udal Artxiboa, E-5-II-31 ("Plater bakarraren eguna" eta "Postrerik gabeko eguna", Hernanin jasotakoa).
16. EGAÑA, Iñaki: 1936: "La Guerra Civil en Euskal Herria..." (Gudari eta miliziarrei buruzko zerrendak). Ikusi baita ere: URGOITIA, J.A.: "Crónica de la Guerra Civil de 1936-1937 en Euzkadi peninsular. Perdida de Guipúzcoa". Sendoa. Oiartzun, 2001, 1 alea, 422-423 orr.
17. Hernaniko Udal Artxiboa, E-5-II-27/3 (Frontean zauritutako edo hildako soldadu hernaniarrak).
18. Ahozko iturria (Dobera Ikerketa Beka 2002: 2002-MZA-02 elkarrizketa). Konfiskazioei buruz, ikusi baita ere: Hernaniko Udal Artxiboa, E-5-II-39 (Konfiskaturiko finken administrazioa. Bertako tresnen inbentarioa).
19. Hernaniko Udal Artxiboa, E-5-II-28 eta E-5-II-29 (Hernaniko bizilagunen inguruko txostenak, A-G-ra bitartean eta H-Z-ra bitartean).